

Barbara Zin*

Ochrona idei nowatorskich na przykładzie przedsoborowej architektury sakralnej diecezji tarnowskiej

Protection of innovative concepts upon the example of pre-council sacral architecture in the Tarnów diocese

Słowa kluczowe: ochrona, nowatorstwo, architektura sakralna

Key words: protection, innovation, sacral architecture

Nowatorskie eksperymentowanie formą architektoniczną obiektów sakralnych w powojennej Polsce polegało na poszukiwaniu możliwości zastosowania innowacyjnych rozwiązań materiałowych i technologicznych. Omawiając tendencje w budownictwie kościelnym w latach 1945–1965 w Polsce, nie można pominąć aspektów społeczno-politycznych, gospodarczych, kościelnych, a w końcu stylistyczno-formalnych z okresu międzywojennego. W sytuacji społeczno-politycznej dla odradzającej się Polski ważnym wydarzeniem była konstytucja II Rzeczypospolitej z 1921 roku, a następnie konkordat z 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską a Polską. Ustaliły one prawa dla kościoła rzymskokatolickiego, ale przede wszystkim określiły poparcie władz świeckich dla działalności kościoła w Polsce¹. Powstanie diecezji tarnowskiej związane jest z sytuacją polityczną kraju, jaka ukształtowała się po pierwszym rozbiórce Polski w 1772 roku. Ważniejsze zmiany w granicach diecezji nastąpiły w 1925 roku, kiedy podczas ogólnopolskiej reorganizacji struktur diecezjalnych doprowadzono do ustanowienia nowych granic, niezmiennych do 1992 roku². Obecnie diecezja tarnowska graniczy z archidiecezją krakowską i diecezjami rzeszowską, sandomierską i kielecką. Celem postanowień zawartych w konkordacie było wspieranie przez władze świeckie rozwoju nowych parafii, a w konsekwencji budowanie nowych świątyń. W aspekcie polityczno-gospodarczym budowa modernistycznych kościołów w ubogiej części regionu miała

Innovative experiments with the architectural form of sacral buildings in the postwar Poland consisted in seeking of possibilities of adopting innovative technological and material-based solutions. When discussing tendencies in the ecclesiastical architecture in Poland in the period 1945–1965, one cannot neglect socio-political, economic, church-related, and finally stylistic and formal aspects from the interwar period. In terms of the socio-political situation an event that was crucial for the rebirthing Poland was the Constitution of the Second Polish Republic from 1921, and then the Concordat from 1925 between the Holy See and Poland. They defined rights of the Catholic Church, but most of all they determined the support of secular authorities for the activities of the Church in Poland¹. The establishment of the Tarnów diocese is connected with the political situation in the country, which came into being after the first partition of Poland in 1772. More important changes within the limits of the diocese happened in 1925, when during the all-Poland's reorganisation of diocesan structures new limits were introduced, never changed until 1992². Today, the Tarnów diocese borders on the Cracow archdiocese and with the Rzeszów, Sandomierz, and Kielce dioceses. The objective of the provisions defined in the Concordat was the secular authorities' support for the development of new parishes, and consequently for building of new temples. In the political and economic

* dr inż. arch., Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* dr inż. arch., Barbara Zin, Institute of History of Architecture and Preservation of Monuments, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Zin B. Protection of innovative concepts upon the example of pre-council sacral architecture in the Tarnów diocese. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2016;47:85-94

Otrzymano / Received: 25.10.2016 • **Zaakceptowano / Accepted:** 02.11.2016

doi:10.17425/WK48TARNOWDIOCESE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

symboliczne znaczenie wyznaczania nowoczesności na terenach przeznaczonych w planach rządowych pod rozwój przemysłu. Rząd II Rzeczypospolitej z prezydentem Ignacym Mościckim na czele opracował w 1936 roku program uprzemysłowienia, a w konsekwencji ożywienia gospodarczego kraju, czego dowodem miało być powstanie Centralnego Okręgu Przemysłowego³. Kościoły powstawały w nowych dzielnicach miast lub na ich przedmieściach i dedykowane były nowemu społeczeństwu. Stąd w granicach diecezji tarnowskiej, pokrywających się w większości z inwestycjami gospodarczymi na tym terenie, realizowanymi już od 1927 roku, powstało znacznie więcej nowych kościołów niż w innych regionach Polski. Sytuacja taka nie jest zjawiskiem wyjątkowym w Europie na początku XX wieku, bo przypomnieć można choćby kościół Notre Dame w Le Raincy – w miejscowości przemysłowej położonej 14 km od Paryża. Dzieło Augusta Perreta definiowane jako „Sainte-Chapelle w betonie” uznane zostało za pierwszy modernistyczny kościół. Od tego czasu w całej Europie powstają „betonowe bazyliki”, jak nazwał ten typ realizacji Nicolaus Pevsner⁴.

W aspekcie kościelnym problem odnowienia liturgii, rozwiązany dopiero postanowieniami zawartymi na Soborze Watykańskim II w 1965 roku, pojawił się już na początku XX wieku. Zajmowali się tym zjawiskiem francuscy, niemieccy i belgijscy mnisi, głównie benedyktyni, którzy proponowali powrót do większego uczestnictwa wiernych w liturgii. Nawiązywali oni do praktyk religijnych z pierwszych wieków chrześcijaństwa, a więc do czasów, kiedy nie istniały jeszcze budowle kościelne specjalnie na ten cel budowane, a wierni spotykali się w domach modlitwy i aktywnie uczestniczyli w obrzędach⁵. Takie stanowisko w sprawie odnowy liturgii dla architektury oznaczało odejście od tradycyjnych budowli bazylikowych. Skracanie głębokości prezbiterium z daleko od wiernych usytuowanym ołtarzem i umiejscowienie go w postaci stołu na skrzyżowaniu nawy głównej z transeptem dążyło do centralizacji przestrzeni kościoła. W ten sposób wierni mogli aktywnie uczestniczyć w liturgii, zgromadzeni wokół stołu-ołtarza. Po wojnie w 1952 roku Stolica Apostolska również zabierała stanowisko w kwestii budowania kościołów, biorąc pod uwagę rozwój nowoczesności. Ważnym dokumentem, o którym pisze w swojej książce ks. Henryk Nadrowski, była instrukcja Świętego Oficjum zwracająca uwagę na trzy właściwości dotyczące powstawania sztuki kościelnej w ogóle. Według tego dokumentu sztuka sakralna „ma służyć jednemu celowi, ale z włączeniem jej do ogólnego nurtu ówczesnej sztuki i kultury. Ma być też otwarta na nowe techniki i formy czasów, w których powstaje i wykazać zrozumienie związku z tradycją chrześcijańską”. Przedstawione w latach 20. propozycje reformatorów kościoła i instrukcja Świętego Oficjum z 1952 roku zostały przyjęte w dokumentach Soboru Watykańskiego II w 1965 roku jako oficjalna doktryna kościoła katolickiego, zwana *Sacrosanctum Concilium*⁶.

Zanim jednak nastąpiły zmiany związane z desakralizacją sztuki, w dwudziestoleciu międzywojennym

aspect, the construction of modernist churches in the poor part of the region had a symbolic meaning, that of setting modern trends in areas which according to the governmental plans were to be allocated to the development of industry. The government of the Second Polish Republic with president Ignacy Mościcki in 1936 developed an industrialisation programme, which was to bring about the economic revival of the country, the evidence of which was the creation of the Central Industrial Region³. Churches mushroomed in new districts of cities or in the suburbs, and they were dedicated to the new society. Hence much more new churches were erected within the limits of the Tarnów diocese, which coincided with most economic investments made in this area, implemented already since 1927, than in other regions of Poland. This situation is not a unique phenomenon in Europe in the early 20th century, as it can be suggested by e.g. the Notre Dame church in Le Raincy – an industrial town located within the distance of 14 km from Paris. The work by August Perret, defined as ‘Sainte-Chappelle in concrete’, was recognised as the first modernist church. From then on more and more ‘concrete basilicas’ were built all over Europe, to use the term given to this project by Nicolaus Pevsner⁴.

In the ecclesiastical aspect, the issue of the liturgy renewal, the provisions of which were specified only at the Second Vatican Council in 1965, appeared already at the beginning of the 20th century. This subject was tackled by French, German, and Belgian monks, mainly Benedictines, who proposed to return to more prominent participation of congregations in the liturgy. They referred to religious practices from the first centuries of Christianity, and therefore to the times where there were no church structures specially erected for this purpose, and congregations would meet in prayer houses and take active part in the rituals⁵. For architecture such a standpoint in the subject of liturgy renewal meant the departure from traditional basilical-like edifices. Shortening of the depth of the presbytery with the altar located far from the congregation and placing it as a table at the intersection of the main aisle with the transept aimed at centralisation of the space of the church. This way people could take active part in the liturgy, gathered around the altar table. After the war, in 1952 the Holy See also took a stand in the subject of building churches, taking into account the development of modernity. An important document mentioned by Rev. Henryk Nadrowski in his book was the instruction of the Holy Office which pointed out to three qualities pertaining to the creation of sacral art as such. According to this document the sacral art ‘is to serve one goal, but along with their inclusion in the general stream of the then art and culture. It is to be open to new methods and forms of the times when it comes into being and it is to demonstrate the understanding of its relation with the Christian tradition’. The proposals put forward in the 1920s and the instruction of the Holy Office from 1952 were included

powstają świątynie uwzględniające osiągnięcia związane z estetyką modernistyczną. Występujące w tamtym czasie różnorodności form budowanych kościołów wynikały z połączenia stylistyki późnego historyzmu z wpływami idei awangardowych. Zagadnienie ciągłości i poszanowania form historycznych, ale jednocześnie korzystanie ze światopoglądu i osiągnięć technicznych XX wieku opiera się na wartościach metafizycznych. Emocjonalne zaangażowanie twórców w dzieło tworzenia przebiega pomiędzy stylizacją a negacją form architektonicznych. Późniejszy pogląd zapisany w 1965 roku w *Sacrosanctum*, że *sztuka prowadzi do wyrażenia nieskończonego piękna Boga poprzez dzieła wykonane ludzką ręką*, widoczny jest w realizacjach budowli sakralnych architektów tworzących w duchu modernistycznym⁷. Twórcy tych dzieł odrzucają zbędną dekoracyjność budowli, a pozostawiają to, co w odczuciu odbiorcy najważniejsze – symbole religijne – przetransponowane w nowoczesność.

W okresie międzywojennym w miastach i wsiach diecezji tarnowskiej powstały liczne kościoły, a wśród nich te o proveniencji modernistycznej. Poza sytuacją społeczno-polityczną istotne jest określenie wpływu idei zachodnioeuropejskiego modernizmu na kształtowanie polskiej architektury sakralnej. Powstające w tym czasie kościoły odzwierciedlają ewolucję form architektonicznych, począwszy od stylów historycznych, poprzez nurty narodowe, aż do modernizmu. Można zauważyć pewnego rodzaju konserwatywne stanowisko architektów, jak i inwestorów w stosunku do rozwiązań projektowych, w przeciwieństwie do innych powstających w tym czasie obiektów użyteczności publicznej. Należy jednak odczytywać ten okres twórczości jako pewnego rodzaju przygotowanie do zmian, które miały nastąpić w posoborowym budownictwie. Odnowa sztuki sakralnej, postulowana w decyzjach Soboru Watykańskiego II, skierowana została do światopoglądu i potrzeb współczesnego człowieka. Kościoły diecezji tarnowskiej projektowane w duchu modernistycznym stanowią liczną grupę budowli, których realizacja, przerwana II wojną światową, kończona była już w nowej sytuacji politycznej kraju, nie ułatwiającej budownictwem i ich inwestorom zadania (ryc. 1).

Kolejne zagadnienie przy omawianiu budownictwa kościelnego w diecezji tarnowskiej dotyczy uporządkowania strukturalnego i stylistycznego tej architektury. Najprostszy podział mógłby być takim, który proponowali we wczesnych opiniach Nicolaus Pevsner, Sigfried Giedion czy Henry-Russell Hitchcock. Pierwszą grupę stanowią kościoły tradycjonalistyczne, których przykładem może być kościół pw. Matki Bożej Królowej Polski w Tarnowie-Mościcach z lat 1941–56, projektu Stanisława Gałęzowskiego i Władysława Pieńkowskiego. Autorzy niewątpliwie pozostawali pod wpływem realizacji Augusta Perreta – kościoła Notre Dame w Le Raincy. Budowla ta zawsze pozostanie ikoną nowoczesności dzięki wprowadzeniu nowego materiału. Natomiast będzie też przykładem świątyń, które nie wykształciły jeszcze własnej estetyki, opierając się na formach hi-

in the documents of the Second Vatican Council in 1965 as the official doctrine of the Catholic Church, referred to as *Sacrosanctum Concilium*⁶.

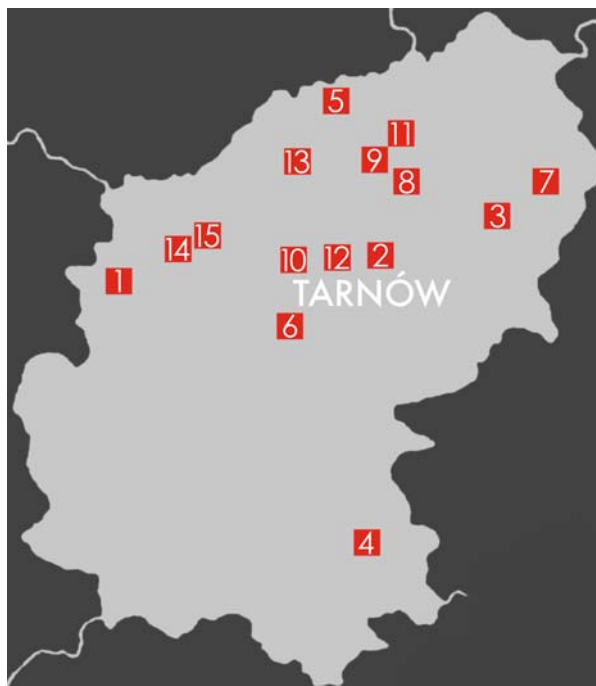
However, before the changes connected with the art desacralisation happened, in the interwar period temples taking into account achievements connected with the modernist aesthetics were erected. The diversity of forms of the churches erected then resulted from the combination of the stylistics of the late historicism with the influences of avant-garde concepts. The issue of the continuity of and respect for historical forms, but at the same time making full use of the views and technical achievements of the 20th century, is based on metaphysical values. Emotional commitment in the work of art of its creators happens between the stylisation and negation of architectural forms. The later opinion written down in 1965 in *Sacrosanctum* that *art leads to the expression of the unlimited beauty of God by works made by the human hand*, is visible in sacral buildings designed by architects creating in the spirit of modernism⁷. Authors of these works discard excessive decorativeness of buildings, and they leave what according to the recipient is most important – religious symbols – translated into modernity.

In the interwar period many churches were built in towns and villages of the Tarnów diocese, also in the modernist style. Besides the socio-political situation, it is important to determine the influence of the Western European modernism on the process of shaping of the Polish sacral architecture. The churches that were erected at that time reflect the evolution of architectural forms, starting from historical styles, through national trends, to modernism. One could also notice a somewhat conservative standpoint of architects, as well as investors, towards design solutions, contrary to other public utility buildings constructed at the time. Nevertheless, this artistic period should be interpreted as some sort of preparation to changes that were to come in the post-Council architecture. Renewal of the sacral art postulated in the decisions of the Second Vatican Council was addressing the views and needs of contemporary man. Churches of the Tarnów diocese designed in the spirit of modernism constitute a numerous group of buildings, the construction of which, interrupted by the World War II, was completed already in a new political situation in the country, which did not facilitate the situation to builders and investors (fig. 1).

The next issue that emerges when discussing the subject of sacral architecture in the Tarnów diocese pertains to the structural and stylistic classification of this architecture. The simplest division could coincide with the one proposed by Nicolaus Pevsner, Sigfried Giedion, or Henry-Russell Hitchcock in their early opinions. The first group consists of traditionalistic churches, the example of which could be the Our Lady Queen of Poland church in Tarnów-Mościce from 1941–56 designed by Stanisław Gałęzowski and Władysław Pieńkowski. Undoubtedly, its authors were under the influence of the projects by August Perret –

starych – tradycyjnej bazyliki przetransponowanej w beton. Druga grupa to kościoły należące do awangardowego modernizmu, do którego zaliczyć można kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Tarnowie na Grabówce w dzielnicy Rzędzin z lat 1934–39, projektu Konstantego Jakimowicza. To przykład rozwiązania typowego dla przedmieść większych miast i nowych dzielnic, czerpiącego z idei awangardowych i przeznaczonych dla nowej społeczności związanej z rozwojem przemysłu z całym podtekstem ideowym i społecznym. Śmiało i nowatorskie rozwiązanie wyraźnie nawiązuje do kościoła św. Antoniego w Bazylei z 1931 roku Karla Mosera czy też kościoła Bożego Ciała w Aachen (Akwi-zgran) z 1930 roku projektu Rudolfa Schwarza. Według historyka architektury Cezarego Wąsa kościół w Aachen jest najważniejszą budowlą sakralną XX wieku, na której wzorowali się inni projektanci⁸. Jest to interpretacja budowli gotyckiej, ale przy użyciu betonu i nowej estetyki. Proces budowania kościołów w stylistyce międzywojennego modernizmu w diecezji tarnowskiej, podobnie jak w całym kraju, przerwany II wojną światową, później niechęcią władz ludowych, trwał do 1956 roku. W Tarnowie została dokończona w 1952 roku budowa kościoła pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w dzielnicy Rzędzin i kościoła pw. Matki Bożej Królowej Polski w Mościcach w 1956 roku. W 1947 roku zrealizowano projekt Leona Dietz d'Army modernistycznego kościoła w Pustkowie-Osiedlu z 1939 roku. W Straszęcinie pod Dębicą w 1950 roku dokończono budowę kościoła pw. Niepokalanego Serca NMP, zaprojektowanego w 1931 roku przez Franciszka Mączyńskiego⁹.

W latach 1949–1956 w Polsce, podobnie jak w całym bloku wschodnim, modernistyczne tendencje w sztuce awangardowej przerwane zostały narzuconym przez reżim stalinowski „jedynym słusznym” nurtem realizmu socjalistycznego. Takiej interpretacji można doszukać się w kościele NMP Szkaplerznej w Dąbrowie Tarnowskiej zrealizowanym w latach 1948–1965 według projektu Zbigniewa Wzorka. To budowla nawiązująca do międzywojennego modernizmu klasycyzującego, lecz wyraźnie podążająca za estetyką socrealizmu¹⁰. I dopiero po odwilży w 1956 roku powrócił do budowli kościelnych kierunek, który posługuje się „szczerością betonu”, ale też narracją i zamierzoną symboliką. Ikoną tego nurtu stała się kaplica Notre Dame du Haut w Ronchamp projektu Le Corbusiera z 1955 roku. Nie dostrzega się w tej budowlu wartości artystycznych późniejszych realizacji brutalistycznych. Stanowi ona jednak przełom w końcowej fazie modernizmu, nastawionej raczej na eksperymentowanie z formą. Rozwój konstrukcji żelbetowych i nowatorskie rozwiązania inżynierskie w powojennej sytuacji miały przyspieszyć odbudowę i budowę miast europejskich. A w budowlach sakralnych realizowanych w tym nurcie znów czerpano z motywów tradycji i form rzeźbiarskich przedwojennego ekspresjonizmu, radzieckiego konstruktywizmu i twórczości Le Corbusiera. Jednak architektura sakralna nie mogła poddać się cechom stylu międzynarodowego, opartego na „estetyce maszyny”, bo jej zadaniem jest uwzględnić

Ryc. 1. Modernistyczne kościoły przedsoborowe w diecezji tarnowskiej:

1. Bochnia, kościół pw. św. Stanisława Kostki, 1932, proj. W. Nowakowski, L. Gyurkovich; 2. Tarnów-Rzędzin, kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, 1934–39, 1952, proj. K. Jakimowicz; 3. Straszęcin, kościół pw. Niepokalanego Serca NMP, 1934–50, proj. F. Mączyński; 4. Biała Niżna, kościół pw. św. Dominika, 1935–39, proj. Z. Remi; 5. Samocice, kościół pw. św. Bartłomieja Apostoła, 1937–38, proj. Wł. i M. Gruszczyński, J. Stobiecki; 6. Szczepanowice, kościół pw. Niepokalanego Serca NMP, 1939–48, proj. St. Gałęzowski, Wł. Pieńkowski; 7. Pustków-Osiedle, kościół pw. św. Stanisława Biskupa, 1939–47, proj. L. Dietz d'Arma; 8. Szarwark, kościół pw. św. Andrzeja Boboli, 1940–58, proj. Wł. i M. Gruszczyński; 9. Dąbrowa Tarnowska, kościół pw. NMP Szkaplerznej, 1948–65, proj. Z. Wzorek; 10. Tarnów-Mościce, kościół pw. NMP Królowej Polski, 1941–56, proj. St. Gałęzowski, Wł. Pieńkowski; 11. Smęgorzów, kościół pw. św. Stanisława Biskupa, 1958–66, proj. Z. Gawlik; 12. Tarnów, kościół pw. św. Józefa i Matki Bożej Fatimskiej, 1957–60, proj. J. Kozłowski, K. Seibert, Z. Wolak, współpraca K. Pencakowski; 13. Jadowniki Mokre, kościół pw. Niepokalanego Serca NMP, 1946–48, proj. W. Ścigalski; 14. Okulice, kościół pw. Narodzenia NMP, 1949–59, proj. S. Murczyński; 15. Kamionka Wielka, kościół pw. NMP Nieustającej Pomocy, 1960–63, proj. P. Komornicki

Fig. 1. Modernist pre-Council churches in the Tarnów diocese:
 1. Bochnia, St. Stanislaus Kostka church, 1932, designed by W. Nowakowski, L. Gyurkovich; 2. Tarnów-Rzędzin, the Sacred Heart of Jesus church, 1934–39, 1952, designed by K. Jakimowicz; 3. Straszęcin, the Immaculate Heart of Mary church, 1934–50, designed by F. Mączyński; 4. Biała Niżna, St. Dominic church 1935–39, designed by Z. Remi; 5. Samocice, St. Bartholomew the Apostle, 1937–38, designed by Wł. and M. Gruszczyński, J. Stobiecki; 6. Szczepanowice, the Immaculate Heart of Mary church, 1939–48, designed by St. Gałęzowski, Wł. Pieńkowski; 7. Pustków-Osiedle, St. Stanislaus the Bishop church 1939–47, designed by L. Dietz d'Arma; 8. Szarwark, St. Andrew Bobola church, 1940–58, designed by Wł. and M. Gruszczyński; 9. Dąbrowa Tarnowska, Our Lady of Mount Carmel church, 1948–65, designed by Z. Wzorek; 10. Tarnów-Mościce, Our Lady Queen of Poland church, 1941–56, designed by St. Gałęzowski, Wł. Pieńkowski; 11. Smęgorzów, St. Stanislaus the Bishop church, 1958–66, designed by Z. Gawlik; 12. Tarnów, St. Joseph and Our Lady of Fatima church, 1957–60, designed by J. Kozłowski, K. Seibert, Z. Wolak, cooperation K. Pencakowski; 13. Jadowniki Mokre, the Immaculate Heart of Mary church, 1946–48, designed by W. Ścigalski; 14. Okulice, Our Lady's Birth church, 1949–59, designed by S. Murczyński; 15. Kamionka Wielka, Our Lady of Perpetual Help church, 1960–63, designed by P. Komornicki

Ryc. 2. Kościół pw. Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie (1957–60), proj. Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, współpraca Kazimierz Pencakowski (fot. autor)

Fig. 2. *Our Lady of Fatima church in Tarnów (1957–60), designed by Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, cooperation Kazimierz Pencakowski (photo: the author)*

duchową stronę dzieła. Zapowiadała ideę nowego podejścia do projektowania obiektów sakralnych, w której architekt wykorzystuje potencjał nowoczesnych materiałów i technologii, ale chroni przy tym wyjątkowość budowli, jaką jest kościół. Kierunki obrane w projektowaniu obiektów sakralnych skłaniają się raczej do dewizy nowoczesności według F.L. Wrighta, że „estetyka maszyny ma być jedynie pretekstem do wykorzystania jej możliwości. Ma być narzędziem w ręku nowoczesnego architekta do tworzenia prostych i plastycznych form”¹¹. Dehumanizacja nowoczesnej architektury nie może zdominować form stosowanych w budowlach sakralnych, bo w nich ważna jest sfera duchowa.

Kiedy po 1956 roku w Polsce zamknięto proces kończenia inwestycji międzywojennych, przyszedł czas i potrzeba wznoszenia nowych kościołów. Wtedy doszły do głosu nowe wyzwania, jeszcze przed postanowieniami SWII. Ten czas śmiało można nazwać poszukiwaniem kierunku, który łączy w sobie cechy tradycji kościelnej ze światowymi trendami w architekturze końca lat 50.

Takiego zadania podjął się zespół architektów w 1957 roku w składzie: Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak we współpracy z Kazimierzem Pencakowskim, którzy zaprojektowali kościół

Ryc. 3. Kościół pw. Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie (1957–60), proj. Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, współpraca Kazimierz Pencakowski, wieża (fot. autor)

Fig. 3. *Our Lady of Fatima church in Tarnów (1957–60), designed by Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, cooperation Kazimierz Pencakowski, the tower (photo: the author)*

the Norte Dame church in Le Raincy. This edifice will forever remain the icon of modernity thanks to the introduction of a new material. But it will also be an example of temples which have not developed their own aesthetics, basing on historical forms – those of a traditional basilica translated into concrete. The second group consists of churches that belong to the avant-garde modernism, which is represented by the Sacred Heart of Jesus church in Tarnów-Grabówka in the district of Rzędzin from 1934–39 designed by Konstanty Jakimowicz. This is an example of a solution typical for suburbs of larger cities and new districts, drawing from avant-garde ideas and intended for a new community connected with the development of industry with its entire conceptual and social overtone. The bold and innovative solutions clearly refer to St. Anthony church in Basel from 1931 designed by Karl Moser, or Corpus Christi church in Aachen (Aix-la-Chapelle) from 1930 designed by Rudolf Schwarz. According to Cezary Wąs, historian of architecture, the church in Aachen is the most important sacral building of the 20th century, a model for other designers⁸. It is an interpretation of a gothic temple, but by means of concrete and new aesthetics. The process of constructing churches in the stylistics of the interwar modernism

Ryc. 4. Kościół pw. Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie (1957–60), proj. Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, współpraca Kazimierz Pencakowski, elewacja wschodnia (fot. autor)

Fig. 4. Our Lady of Fatima church in Tarnów (1957–60), designed by Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, cooperation Kazimierz Pencakowski, the eastern elevation (photo: the author)

pw. św. Józefa i Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie, ukończony w 1960 roku¹² (ryc. 2). Budowla jest założeniem jednorodnym o konfiguracji dachowo-ściennej z namiotowym korpusem. Obrys rzutu kościoła jest asymetrycznym wielobokiem. Tradycyjna trójnawowa osiowość założenia naruszona została poprzez niesymetryczne usytuowanie zakrystii i kaplicy o nieortogonalnym obrysie murów (ryc. 3). Trójnawowy korpus o łącznej szerokości 22 m i długości 45 m w południowo-zachodnim narożniku zdominowany został wieżą o łącznej wysokości 45 m, wykonaną z cegły stężonej pionowymi i poziomymi płaszczyznami betonu. Wieża, zwieńczona stalową iglicą obłożoną blachą miedzianą, utrzymana została w konwencji konstruktywistycznej (ryc. 4). Dach przykryty dachówką mnich-mniszka nawiązuje do tradycyjnych materiałów używanych w budynkach kościelnych. Cokół budowli zbudowany został z cegły i obłożony płytami z kamienia pińczowskiego. Stropy w nawach bocznych i kaplicy wykonane zostały z prefabrykowanych płyt żelbetowych. Przestrzeń wewnętrzna zdominowana jest sklepieniem nad nawą główną, której harmonijne przenikanie płaszczyzn doprowadza do punktu kulminacyjnego, jakim jest prezbiterium (ryc. 5). Ceglane sklepienie nad nawą główną i absydą oparte zostało

Ryc. 5. Kościół pw. Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie (1957–60), proj. Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, współpraca Kazimierz Pencakowski, prezbiterium (fot. autor)

Fig. 5. Our Lady of Fatima church in Tarnów (1957–60), designed by Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, cooperation Kazimierz Pencakowski, the presbytery (photo: the author)

in the Tarnów diocese, similarly to the entire territory of Poland, interrupted by the World War II, and later on with the reluctance of the communist authorities, lasted to 1956. In 1952 the construction of the Sacred Heart of Jesus church as completed in Tarnów-Rzędzin, and Our Lady the Queen of Poland church in Mościce in 1956. In 1947 a design of a modernist church in Pustkowo-Osiedle from 1939 by Leon Dietz d'Army was erected. In 1950 the Immaculate Heart of Mary church, designed in 1931 by Franciszek Mączyński, was completed in Straszęcín near Dębica⁹.

In the period 1949–1956 in Poland, similarly to the entire Eastern Bloc, the modernist tendencies in the avant-garde art were disturbed by the 'only justified' trend of socialist realism, imposed by Stalin's regime. This interpretation can be found in Our Lady of Mount Carmel church in Dąbrowa Tarnowska, built in the period 1948–1965 according to the design by Zbigniew Wzorek. It is an edifice that refers to the interwar classicising modernism, but clearly following the stylistics of socialist realism¹⁰. And only after the thaw in 1956 a direction making use of the 'sincerity of concrete', but also narration and intended symbolism, returned to sacral buildings. The icon of this trend was the Notre Dame du Haut chapel in Ronchamp designed by Le

Ryc. 6. Kościół pw. Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie (1957–60), proj. Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, współpraca Kazimierz Pencakowski, sklepienie nawy głównej (fot. autor)

Fig. 6. Our Lady of Fatima church in Tarnów (1957–60), designed by Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, cooperation Kazimierz Pencakowski, the vault of the main aisle (photo: the author)

na łukowato zwieńczonych żelbetowych podporach. Nietypowe rozwiązanie podpór rozszerzających się ku górze i połączonych z wypełnieniem sklepienia stworzyło neoekspresjonistyczną formę, kreśloną w przestrzeni nawy paraboliczną strukturą (ryc. 6). Obok absydy od strony zachodniej znajduje się zakrystia, a po przeciwnej stronie zlokalizowana została kaplica poświęcona Pamięci Ofiar Obozów Koncentracyjnych, zaprojektowana przez profesora Władysława Pieńkowskiego, w której znajdują się rzeźby wykonane przez Jerzego Beresia. Z kaplicy schody prowadzą do krypty grobowej. Nad tradycyjnie rozwiązaniem głównym wejściem do kościoła znajduje się chór (ryc. 7). Otwór tęczyowy rozdziela nawę główną od prezbiterium, które pozbawione jest otworów okiennych. Taki zabieg architektoniczny pozwala skupić uwagę na tabernakulum „Wirujące Słońce” projektu profesora Zbigniewa Wzorka z umieszczoną w nim figurą Matki Boskiej Fatimskiej. Rozwiązanie funkcjonalne wnętrza podąża za ideologią reformatorów kościoła początku XX wieku. Ołtarz, stojący na granicy nawy głównej i prezbiterium, właściwie przynależy już do strefy wiernych. Światło do nawy głównej dociera przez wąskie podłużne okna w nawach bocznych i przez otwory pomiędzy żelbetową konstrukcją elewacji frontowej, w których znajdują

Corbusier from 1950. This edifice does not exhibit the artistic values of the later brutalist projects. Nevertheless, it constitutes a breakthrough in the final stage of modernism, directed rather towards experiments with the form. The development of reinforced concrete structures and innovative engineering solutions in the postwar reality were to accelerate the reconstruction and construction of European cities. And sacral buildings erected in this trend drew from motifs of traditions and sculpture-like forms of prewar expressionism, the Soviet constructivism, and the output of Le Corbusier. Nevertheless, sacral architecture could not succumb to the qualities of the international style, based on the ‘aesthetics of a machine’, because its task is to take into account the traditional aspect of the work. It heralded the concept of a new approach to designing of sacral buildings, where the architect makes use of the potential of modern materials and technologies, but at the same time protects the uniqueness of the structure that a church is. The directions taken in designing of sacral buildings incline rather to subscribe under the definition of modernity according to F.L. Wright, that ‘the aesthetics of a machine is only to be a pretext to use its possibilities. It is to be a tool in the hand of a modern architect to create simple and plastic forms’¹¹. Dehumanisation of modern architecture must not dominate the forms used in temples because what is important there is their spiritual sphere.

When after 1956 the process of completion of postwar investment was over in Poland, there came the time and the need for new churches. That was the time when new challenges appeared, even before the Second Vatican Council. This time can be easily called the search of a direction which combines in itself properties of the ecclesiastical tradition and global trends in the architecture of the late 1950s.

This task was undertaken in 1957 by a team of architects consisting of: Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak in cooperation with Kazimierz Pencakowski, who designed St. Joseph and Our Lady of Fatima church in Tarnów, completed in 1960¹² (fig. 2). The temple is a uniform building with the roof and wall configuration and a tent-like body. The outline of the floorplan of the church is an asymmetrical polygon. The traditional three-aisle axuality of the project is disturbed by the asymmetrical location of the sacristy and the chapel with a non-orthogonal outline of the walls (fig. 3). The three-aisle body of the church with the total width of 22 m and length of 45 m, in the southwestern corner is dominated by a tower of the total height of 45 m, made of bricks braced with vertical and horizontal concrete planes. The tower, crowned with a steel spire lined with copper sheet, is maintained in the constructivist convention (fig. 4). The monk and nun roof refers to traditional materials used in church buildings. The plinth of the structure is made of bricks and lined with the limestone from Pinczów. The ceilings in the side aisles and in the chapel are made of prefabricated reinforced concrete slabs. The internal

Ryc. 7. Kościół pw. Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie (1957–60), proj. Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, współpraca Kazimierz Pencakowski, chór (fot. autor)

Fig. 7. Our Lady of Fatima church in Tarnów (1957–60), designed by Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, cooperation Kazimierz Pencakowski, the gallery (photo: the author)

się witraże (ryc. 8). Ten tradycyjny zabieg doświetlenia kościoła przywołuje definicję gotyckiej bazyliki. Z kolei połączenie odważnej inżynierskiej konstrukcji sklepienia nawy głównej o ekspresjonistycznym przekazie wybiega w niedaleką posoborową przyszłość. Nad nastrojem wnętrza dominują jednak elementy betonowej struktury podpór, przechodzących łukowo do sklepienia nawy. Taka analiza budowli pozwala przypuszczać, iż zmiany, które miały nadejść niebawem po SWII, są już widoczne w tym dziele. Elewacja frontowa zakomponowana jest w trójkątnej żelbetowej ramie, wzmocnionej pionowymi i poziomymi podziałami. Do kościoła prowadzą tradycyjne trzy otwory drzwiowe. Należy zwrócić uwagę na inwencję wykazaną przez autorów projektów w kształtowaniu pojedynczych kompozycji i elementów wyposażenia kościoła. Autorami dwóch bocznych ołtarzy, w których zawarta jest tematyka religijna nasycona metafizycznymi skojarzeniami, byli Jerzy i Maria Bereś. Szczególna symbolika kościelna, skupiona wokół elementów kultu Matki Bożej Fatimskiej, i liturgiczna funkcjonalność budowli zostały przekazane zgodnie z doktryną kościoła. Jednak w wyposażeniu wnętrza zawiera się cała złożoność sztuki lat 50. Połączenie surrealistycznych i ekspresjonistycznych cech rzeźb i wyposażenia nie odbiegało od światowych trendów

space is dominated with a vault over the main aisle, where the harmonious intermingling of planes leads to a culmination point which is the presbytery (fig. 5). The brick vault over the main aisle and the apse are based on reinforced concrete supports crowned with arches. A unique solution of the supports broadening towards their top and combined with the vault creates a neo-expressionistic form, outlined in the space of the aisle with a paraboloid structure (fig. 6). Next to the apse on the western side there is a sacristy, and opposite to it there is a chapel devoted to the Memory of Victims of Concentration Camps, designed by Prof. Władysław Pieńkowski, which houses sculptures made by Jerzy Bereś. From the chapel there is a staircase leading to the tomb crypt. Above the traditionally solved main entrance to the church there is a gallery (fig. 7). The chancel arch separates the main aisle from the presbytery, which is deprived of any window openings. This designing measure allows to focus on the tabernacle, 'The Whirling Sun', designed by Prof. Zbigniew Wzorek, with a statue of Our Lady of Fatima inside. The functional solution of the church interiors follows the ideology of church reformers from the early 20th century. The altar located at the border between the main aisle and the presbytery actually already belongs to the zone of the congregation. The main aisle is reached by the light from narrow elongated windows in the side aisles and from the openings between the reinforced concrete structure of the front elevation, where stained glass windows are fitted (fig. 8). This traditional measure adding light to the church interiors evokes the definitions of a gothic basilica. The combination of a bold engineering structure of the vault of the main aisle referring to expressionism, on the other hand, looks ahead to the near post-Council future. The atmosphere of the church interiors is still dominated by elements of the concrete structure of the supports, which reach the vault of the aisle archwise. Such an analysis of this temple allows to believe that changes which are about to happen after the Second Vatican Council are already visible in this work. The front elevation is composed in a triangular concrete frame, reinforced with vertical and horizontal divisions. Traditional three door openings lead to the church. One should pay attention to the inventiveness of the authors of the designs in the shaping of individual compositions and elements of the church fittings. The authors of two side altars, which comprise religious contents saturated with metaphysical associations, were Jerzy and Maria Bereś. The unique ecclesiastical symbolism, focusing around the cult of Our Lady of Fatima, and the liturgical functionality of the temple, are rendered in compliance with the doctrine of the Church. Nevertheless, the fittings of the interior design contain the entire complexity of the 1950s. The combination of surrealist and expressionist qualities of sculptures and fittings did not depart from the global trends saturated with the cold war ideology, but also with the influences of the omnipresent social realism.

Ryc. 8. Kościół pw. Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie (1957–60), proj. Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, współpraca Kazimierz Pencakowski, nawa boczna (fot. autor)

Fig. 8. Our Lady of Fatima church in Tarnów (1957–60), designed by Jerzy Kozłowski, Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, cooperation Kazimierz Pencakowski, the side aisle (photo: the author)

nasyconych ideologią zimnowojenną, ale też z wpływami wszechobecnego w bloku wschodnim socrealizmu.

Hegemoniczna forma budowli współpracuje z otoczeniem, nie separuje się od skali dzielnicy, zaznaczając jednocześnie swoją odmiennność, która zasadza się w przestrzeni *sacrum*. Kościół pozostaje w granicach tradycji chrześcijańskiej, ale odcina się od zdecydowanego tradycjonalizmu, podążając za nowatorskimi rozwiązaniami jej twórców. Swoją formą przynosi obietnicę nowych wartości architektonicznych, prowadzących do nowego odbioru wiary. Źródłem estetyki tej budowli jest powrót do wernakularyzacji, osiągniętej dzięki oryginalnej kompozycji bryły kościoła opartej na modelu dachowo-sciennym, zaprojektowanej jeszcze przed usankcjonowaniem postulatów *Vaticanium II*. Później stała się często powtarzającym motywem kreowania przestrzeni kościelnej. Nowatorstwo tej budowli polegało na nietypowym rozwiązaniu konstrukcji podpór nawy głównej, ale też w aspekcie stylistyczno-kompozycyjnym wykształcony został, jeszcze w przedsoborowej architekturze, endemiczny typ budowli sakralnej, stosowany później wielokrotnie. Architektura kościelna tego czasu to raczej intuicyjne poszukiwanie przez jej twórców rozwiązań zawieszonych gdzieś pomiędzy tradycją kościelną a awangardą lat 50., dlatego przykłady tego typu rozwiązań nowatorskich należy chronić, aby znalazły należne miejsce na liście polskiego dziedzictwa przedsoborowej architektury.

The hegemonic form of the temple cooperates with the surrounding area, it does not separate itself from the scale of the district, simultaneously marking its distinctness, which is focused around the sphere of *sacrum*. The church remains within the boundaries of the Christian tradition, but it departs from the definite traditionalism, following innovative solutions of its creators. With its form it brings a promise of new architectural values, leading to the new way of receiving faith. The source of the aesthetics of the temple is the return to vernacularisation, achieved thanks to the original composition of the body of the church based on the roof and walls structure, designed before the postulates of *Vaticanium II* were sanctioned. Later on it became an often repeated motif in the design of the church space. The innovation of this building consisted in the unique solution of the structure of the supports of the main aisle, but also in the stylistic and compositional aspect, an endemic type of a sacral building was shaped in the pre-Council architecture, which was subsequently imitated many times. Sacral architecture of that time stands for intuitive pursuits of solutions suspended somewhere between the ecclesiastical tradition and the avant-garde of the 1950s, and therefore examples of such innovative solutions should be protected so as to make them occupy a due place on the list of the Polish heritage of the pre-Council architecture.

REFERENCES

- [1] Dutkiewicz J.E. Tarnów. Rozwój miasta w latach 1787–1939. Instytut Urbanistyki i Architektury, Warszawa, 1954.
- [2] Furtak M. COP Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939. Architektura i Urbanistyka. Kraj/Region/Miasto/Fabryka/Osiedle/Budynek. Kraków–Łódź, 2014.
- [3] Kornecki M. Kościoły diecezji tarnowskiej. W: Rocznik diecezji tarnowskiej na rok 1972, Tarnów, 1972.
- [4] Marszałek J. Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie. Tarnów, 1981.
- [5] Majdowski A. Inwestycje kościelne i współczesna architektura sakralna w Polsce. Metodologia i zarys problematyki badawczej. Toruń, 2008.
- [6] Minorski J. Polska nowatorska myśl architektoniczna w latach 1918–1939. Warszawa, 1970.
- [7] Nadrowski H., Kościoły naszych czasów. Dziedzictwo i perspektywy. Kraków, 2000.
- [8] Niedojadło A., Żurawski S. (red.), Encyklopedia Tarnowa. Tarnów, 2010.
- [9] Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej. W: Sobór Watykański II. Konstytucja, dekryty, deklaracje. Poznań, 2002.
- [10] Szafer T.P. Nowa architektura polska, Diariusz lat 1966–1970. Warszawa, 1972.
- [11] Wąs C. Antynomie współczesnej architektury sakralnej. Wrocław, 2008.
- [12] Wolny J. (red.), Księga Sapieżyńska. T.I, T.II, Kraków, 1986.
- [13] Wright F.L., Modern Architecture: Being the Kahn Lectures for 1930. Princeton University Press, 1931.

¹ Wolny J. (red.), praca zbiorowa, *Księga Sapieżyńska*, T. II, Kraków 1986, s. 29–38.

² Ibidem, T. I, s. 491.

³ Furtak M., *COP Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939. Architektura i Urbanistyka. Kraj/Region/Miasto/Fabryka/Osiedle/Budynek*, Kraków–Łódź 2014, s. 23–49.

⁴ Cyt. za: C. Wąs, *Antynomie współczesnej architektury sakralnej*, Wrocław 2008, s. 159.

⁵ Wąs C., *Antynomie współczesnej architektury sakralnej*, Wrocław 2008, s. 9.

⁶ Nadrowski H., *Kościoły naszych czasów. Dziedzictwo i perspektywy*, Wyd. WAM, Kraków 2000, s. 31.

⁷ Cyt. za: C. Wąs, op. cit., s. 40.

⁸ Wąs C., op. cit., s. 181.

⁹ Kornecki M., *Kościoły diecezji tarnowskiej [w:] Rocznik diecezji tarnowskiej na rok 1972*, Tarnów 1972, s. 186.

¹⁰ Majdowski A., *Wzorce stylistyczno-kompozycyjne przedsoborowych kościołów w Polsce w 1945–65*, Toruń 2008, s. 103.

¹¹ Wright F.L., *Modern Architecture: Being the Kahn Lectures for 1930*, Princeton University Press, 1931, s. 56.

¹² Marszałek J., *Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie*, Tarnów 1981, s. 7.

Streszczenie

Transformacja formy architektonicznej obiektów sakralnych rozpoczęła się na długo przed postanowieniami zapisanymi przez SWII w 1965 r. Przedstawione w latach 20. tezy reformatorów kościoła zostały później przyjęte jako doktryna kościoła katolickiego, zwana *Sacrosanctum Concilium*. Idea uwspółcześnienia architektury sakralnej ujawniona w pionierskich realizacjach modernistycznych okresu międzywojennego, po 1945 r. zdominowała budownictwo kościelne, będące w większości kontynuacją przedwojennych inwestycji. Po 1956 r. ujawniły się próby poszukiwania kierunku łączącego cechy tradycji kościelnej ze światowymi tendencjami w architekturze końca lat 50. Takie zadanie podjął w latach 1957–1960 zespół architektów w składzie: Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, Jerzy Kozłowski przy projekcie kościoła pw. św. Józefa i Matki Bożej Fatimskiej w Tarnowie. Przesoborowe kościoły, czerpiąc z tradycjonalizmu i idei awangardowych, były nieśmiało zapowiedzią architektury, która w dobie desakralizacji sztuki uwolniła fantazję twórców.

Abstract

Transformation of the architectural form of sacral buildings started long before the provisions resolved by the Second Vatican Council in 1965. The theses of church reformers posed in the 1920s were later on accepted as the doctrine of the Catholic Church, referred to as *Sacrosanctum Concilium*. The concept of updating of sacral architecture, revealed in the trailblazing modernist projects of the interwar period, after 1945 dominated sacral architecture, which predominantly constituted the continuation of prewar investments. After 1956 there emerged attempts to seek a direction that would combine the properties of the ecclesiastical tradition with global tendencies in the architecture of the late 1950s. This task was undertaken in the years 1957–1960 by a team of architects consisting of Krystian Seibert, Zbigniew Wolak, Jerzy Kozłowski, at the design of the St. Joseph and Our Lady of Fatima in Tarnów. Pre-Council churches, drawing from traditionalism and avant-garde ideas, were a shy herald of the architecture which in the era of art desacralisation set the designers' imagination free.